

PETRÓCZI ÉVA

EGY 17. SZÁZADI PEREGRINUS-CSÚFOLÓ VERS TANULSÁGAI

Nógrádi Mátyással, a tiszántúli egyházkerület 1665 szeptemberében megválasztott, hollandiai és angliai tanulmányainak, olvasmányainak köszönhetően puritán szellemiségű, de egyházkormányzati felfogása szempontjából inkább ortodox, szokatlan költői tehetségű püspökével már több ízben foglalkoztam, elsősorban debreceni-bihari ihletésű és önéletrajzi verseit elemezve.¹

Van azonban Nógrádinak egy, az általam korábban tárgyaltaknál jóval rövidebb, de egyszersmind azoknál jóval nehezebben értelmezhető verse. Mint költeményeinek java, ez is *Idvösség kapuja* című zsoltárelemző értekezésének függeléke, amelynek fő forrása egyébként a magyar puritán szerzők egyik gyakorta forgatott, emlegetett és parafrázelt angol modelljének, Arthur Hildersamnak a szövege.²

A verses vendégzsövegekkel gazdagon megrakott zsoltármagyarázatnak már sorrendben első, Bornemisza Annához és a borissza Apafi Mihályhoz intézett dedikációja is a vallásos szerzők többségénél meglehetősen szokatlan attitűdöt sugall: a jóformán kötelező komolykodáson, utilitárius érvelésen átütő, úgyszólván kamaszos játékosságot és jókedvet: „Nem ilyen volt [ti. nem az üdvösség nélküli hiú tudományok gyarapítója], nem-is így cselekedett Angliában amaz halhatatlan emlékezetű Jakab király [...] ki az Orthodoxa és tisztább Religiot, bé-vitte Országában [...] ellene mondván a tévelygő és babonás vallásnak. Ez jó hírű, Josiás Királyhoz hasonló Monarcha Academiákat éppítetett, azokban tudós embereket állatván, kik által az igaz mennyei tudományt terjesztette, babona hintegetés nélkül. Sőt birodalma erősödvén, a' fényes bogarakat és szárnyas állatokat Országából ki-segitette. Ilyen tudós emberek közzül való volt Hilderssám is [...] melly Britanniai Nyelven irta régen e' szép Könyvet, mellyben, minémű szent és idvességes dolgok legyenek (mint valami kicsiny Bibliában)”.³

Az akadémia-fundálás témája és az Istennek tetsző szerzők „fényes bogár”, illetve „szárnyas állat” jelzős szerkezete csak azért fér meg e szövegben békésen „egy gyékényen”, mert Nógrádi mindkét gesztusa egyaránt maradéktalanul hiteles. Emelkedett,

¹ PETRÓCZI Éva, *Debrecen és Bihar Nógrádi Mátyás verseiben, illetve Sion várai: A mezővárosok szerepe a magyar puritán irodalom keletkezésében és befogadásában* = Üö., *Fél-szentek és fél-poéták: Epizódok a magyar és angolszász puritanizmus irodalmából*, Bp., Balassi Kiadó, 2002, 68–76, 86–96.

² NÓGRÁDI Mátyás, *Idvösség kapuja*, Kolozsvár, 1672 (RMK I, 1133).

³ NÓGRÁDI, i. m., a2v.

kánaáni nyelvezetű szövegrészei éppúgy, mint annak egészségesen dekánaánizáló, nemcsak világias hangvételű, de egyenesen a gyermeki nyelv és észjárás határát súroló folytatása. Ez a jóformán bohókás közjáték – a társadalmi-egyházi elvárások szigorú szorításában – nagyon hamar kifárad a továbbiakban. A püspök-író immár illő ábrázatot öltve magasztalja Apafi Mihályt azért, hogy épp a könyv keletkezésének idején, a református egyház történetének e sötét esztendejében, 1672-ben otthont adatott Gyulafehérvárott a végveszélybe került pataki iskolának. Annak a patinás tanintézménynek, ahol ő maga (ti. Nógrádi) is tanult, s ahol 1642-től seniori tisztelet töltött be, majd 1647-től tanárit.⁴

A Sárospataki Református Kollégium e gyászorszakáról az alábbiakat olvashatjuk az alapítás 450. évfordulójára megjelent kiadványban: „1671. október 20-án katonaság és ágyúk felvonultatásával foglalta el [Báthory Zsófia] a pataki iskolát. Az épületet a jezsuitáknak ajándékozta, ezek azonban nem tudtak mit kezdeni vele, s magánembereknek adták bérbe. A Kollégium könyvtára, mely Rákóczi Zsigmond hagyatékával több mint ötezer kötetet tett ki, szintén a jezsuiták kezébe került, s nagyobb része szétszóródott. A diákság Pósházi és Buzinkai vezetésével a nyomdát és a könyvtár egy részét magukkal víve, előbb Debrecenbe, onnan Erdélybe távozott, ahol 1672-ben az akkor üresen álló gyulafehérvári kollégiumban kapott helyet az iskola.”⁵

Voltaképpen szóról szóra ugyanezek a tények olvashatók Nógrádi szövegében, de a száraz és tárgyilagos tényközlés helyett a maga teljes drámaiságában mutatva be a magyar protestáns egyház- és iskolatörténetnek ezt az apokaliptikus időszakát: „Szívemben forgattam, eltörölhetetlen ösztönül, mely nagy kegyelmességet, szent irgalmasságot cselekedett Nagyságod, egész Keresztyén Statusival, és a' Nemes Országgal, a' szegény szám-kivetett Pataki Scholának lakosival és Prophéták fiaival, kiknek birodalmában [ti. Erdélyben] szállást rendelt. Oh meg-gyászolhatatlan Pataki Schola! Kinek az Úr engedett tanulásra valo nyugodalmat Gyula Fejér-váron, és kinek takargató Annya vala a' sok habok között Debreczen Városa.”⁶

Ugyancsak ez a végítélet-hangulat uralja az ajánlás egy későbbi szakaszát is. Nógrádi szavaiból nyilvánvaló: a tanulást, a tudást tartja az egyik leghatékonyabb orvosságnak és oltalomnak a keserves üldöztetések idején. Ez a stúdiumok (különösen is a bibliai tudományok) megtartó erejébe vetett hit magyarázza majd a könyv itt tárgyalni kívánt verses epizódjában szerzőnknek a lusták, a peregrinációra méltatlanok iránti haragját, engesztelhetetlen gúnyolódását is. A bevezető hangneme mindenesetre még sokkal szelídebb, itt még nem a harag, hanem az aggodás nyilvánul meg: „Harmadszor: Ezt mi nem írtuk a' Perfectistáknak, hanem a' tanulni igyekesző gyengéknek. Negyedszer: Ugy látom a' dolgot, hogy ha az Úr isten rajtunk nem szánakozik, a' Magyarok degenerálván Barbarusokká lesznek, mivel a' Scholák, Ecclesiák üldöztetnek. Jó tehát a' gyengéknek a' mos-

⁴ Lásd ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 438.

⁵ MAKKAJ László, *A kollégium története 1654-től 1703-ig = A Sárospataki Református Kollégium: Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1981, 85.

⁶ NÓGRÁDI, i. m., a3r–a3v.

tani időben, (melly valoba siralmas) ez én írásomból, Perseverantiára valo Tudományt készíteni.”⁷

Nógrádi Mátyás, az egykori pataki diák és tanár aggodalmait nem csupán Báthory Zsófia rekatolizáló lépései növelték. Egy, a közelmúltban épp Sárospatakon megjelent, a Felső-Magyarországon működő református iskolák történetét tárgyaló, korabeli dokumentumokon alapuló munkából megtudhatjuk, hogy a 17. század második felének pataki diáksága – finoman szólva – nem viselkedett mindig az elvárásoknak s a kockázatos helyzetnek megfelelően. A közölt negatív példák közül egy szelídebbet (mert a feljegyzésekben kocsmai gyilkosság, „gyalázatos asszonyocskákkal való társalkodás” is szerepel!) választottam ki: „Nem elhanyagolható szempont az oktatás színvonalának vizsgálataánál, hogy a felső-magyarországi iskolák rektorainak jelentős részét a Sárospataki Kollégium bocsátotta ki. Ez önmagában biztosíték volt arra, hogy az iskolamester a Patakon uralkodó szellemet elplántálja egy-egy mezővárosi vagy falusi iskolában. Természetesen a Kollégiumnak is voltak hullámvölgyei, aminek következménye a színvonal hanyatlása volt a partikuláris iskolákban. Gálszécsben 1660-ban ennek hangot is adtak: »Mivel Patakról csak mind olyan magamegunt deákot adnak ide Szeccben schola mesternek nagyobb részére, azért mostan a Szecci prédikátoroknak és auditoroknak kívánságokra megengeditek, hogy Geönczről hozzanak más schola mestert, a mostanit bocsássák el, esztendeje kitelvé.» Ez az adat azt is igazolja, hogy a pataki Kollégiumnak a zempléni egyházmegyében privilégiuma volt a mesterküldés, ettől letérni csak az egyházi felsőbb-ség engedélyével lehetett. 1615 és 1671 között 855 diák távozott rektorságra Patakról, mégpedig 97 helységbe.”⁸

Patak szomorú külső-belső romlásának ismeretében természetes, hogy az *Idvösség kapujához* csatolt kis Nógrádi-versantológia tanügyi tanversének modellértékű főszereplője a baráti diák- és lelkipásztortárs, a Bihardiőszegen lelkészkedő, majd 1679-től az erdélyi egyházkerület püspökeként szolgáló Tofeus Mihály. Az a Tofeus (nála: Toféus) Mihály, akiről a gyakorta éles nyelvű és kritikus Bod Péter teljes elismeréssel emlékezik meg; mindössze a hitehagyott unokába csíp bele nagy élvezettel a szócikk vége felé: „TOFÉUS Mihály [...] Tanult mind Fránékerában s mind Leidában nagy serénységgel, aki is tanulását annyira vitte, hogy 1649-dik esztendőben Szentírás-magyarázásban doktori titulussal ékesítették meg. A hazában lett váradi professzorrá, 1650-dik esztendőben, onnan vitetett Patakra; de elhagyván a professzori katedrát, lett bodrogkeresztúri pappá, onnan szatmári. Szatmárról 1663-dik esztendőben vitetett az Apafi fejedelem udvarába. Lett püspök 1678-dik esztendőben. Holt meg 1684-dikben. Volt ez igen szókimondó, kemény ember; mindazáltal mindenek előtt nagy kedvességű [...] prédikációi [...] írásban maradván, veszekednek az egerekkel és molyokkal. Anynyival is inkább, hogy a Toféus vallásától eltévelyedett unokája kezére kerülnek.”⁹

⁷ NÓGRÁDI, i. m., c3r.

⁸ DIENES Dénes, *Minthogy immár schola mestert tartanak: Református iskolák Felső-Magyarországon 1596–1672*, Sárospatak, 2000, 18–19 (Acta Patakina, 4).

⁹ BOD Péter, *Magyar Athenas*, Sepsiszentgyörgy, T3 Kiadó, 2003, 320–321. (Első kiadás: 1766.)

Számunkra Bod szövegéből ezúttal a „szókimondó, kemény” jelzők a legfontosabbak. Nagyon valószínű ugyanis, hogy Nógrádi Mátyás a megverselt pályatárs e tulajdonságainak ismeretében üt meg épp a hozzá, azaz Tofeushoz intézett versében a többi költeményénél jóval keményebb hangot, az ő feltétlen dicsérete mellett bőséges helyet adva így módon a henye, lusta diákok elmarasztalásának is. Ennek az alkalmiságon, album amicorum-költészetben olykor felülemelkedni tudó versnek címe nincs, csak hosszadalmas latin ajánlása: „Ad Clarissimum, ac Doctissimum Dominum, Michaellem Toufeum, Theologiae Doctorem, Celsitudinis Suae, Aulicum Concionatorem, Dominum Veteranum.”¹⁰

Ami már az ajánlásban feltűnő: Tofeus doktori címének, miveltnak kétszeri hangsúlyozása. Egyébként a tulajdonképpeni szöveg is ezzel indul. Lássuk ezek után a maga tizenkét sorával igencsak sokat közlő, dicsérő és dorgáló kis költeményt:

Doctori titulust nem mindennek adnak,
Lugdunumi fák közt, kik Nyárban sétálnak:
Batavus pediglen örül Minervának,
Nagy elmében forgó nemes Tudománynak.

Pádvában kik járnak, onnét *Lauretumban*,
Párisban tanulni, híres *Sorbonában*,
Ha voltak rosz futó csikók *Hunniában*,
Nem léznek Paripák hidgyed *Galliában*.

Serényen tanuló *Tofeus Mihálynak*,
El-terjedett híre, mint zöld Borostyánnak,
Mert oltalmazója igaz Vallásának,
Tudós oktatója *Fejedelmi Háznak*.¹¹

A fenti kis verset egyértelműen a deákos humor menti meg a közhelyességtől; tehát mindaz, amit a Lugdunum Batavorum-i (leideni) nyárban felelőtlenül sétálgatókról, vagyis, a majdani doktori címre teljességgel méltatlan, lógós diákokról ír, illetve a második versszak friss és csipkelődő rossz(ul) futó csikó, illetve paripa metaforái, amelyekben a szerző a kánaáni mezőktől ugyancsak messzire vágatva érzékelteti peregrinusaink szorgalmát, tehetségét, ügybuzgalmát (vagy éppen annak hiányát!). Csípős nyelvűen jelzi így módon azt is, hogy a külföldjárás önmagában senkit sem tesz tudóssá; ebben a strófában szerzőnk a legkevésbé sem szent, nem bibliai, hanem nagyon is a világi életből vett képekkel él. E több száz esztendőse versezetnek különleges aktualitást ad a napjainkban ismét nagy számban, de gyakran korántsem elmélyülten peregrináló magyar diáksereglet. Sokak úti batyujába érdemes volna becsempészni Nógrádi Mátyás életteli, nagyon igazmondó, a külföldjárás hamis nimbuszát visszautasító versét.

¹⁰ NÓGRÁDI, i. m., b2v.

¹¹ Az 1660-as évek költészete (1661–1671), sajtó alá rendezte VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1981, 72 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 10).

Az *Idvösség kapuja* tizenhárom, a szerző tollából származó (a pályatársi poémákra itt nem térek ki!) kísérőversének úgyszólván mindegyike foglalkozik a tudás, tanulás, s mindezek koronájaként a doktori cím elnyerésével is, de nem az ellenszenves rang- és címkørság példájaként. A Komáromi Csipkés, Krizbai és Martonfalvi Györgyhöz, Debrecen három nevezetes Györgyéhez szóló verssel az előbbieken már említett, a civis városhoz és Biharhoz kötődő tanulmányomban részletesen foglalkoztam már; ezúttal csak a Tofeus-verssel közeli rokonságot mutató sorokat idézem:

Söt Doctori nevet Frisiai népek,
Académiában ő néki-is töltek. [ti. Martonfalvinak]...

Ellyetek mind Hárman Urnak Tornáczában,
Legyetek Doctoroc Isten templomában.¹²

Az idézet befejezéséből nyilvánvaló: Nógrádi nem valamely túlhajtott titulus-vadászat miatt dicséri Hollandiában doktorátust szerzett pályatársait; korántsem valamely akadémikus sznobizmus és szolgálalkúság vezérli értékítéletét, hanem az ekkor (1672-ben) már ugyancsak sok üldözést megélt-megszenvedett egyháza számára remél oltalmat a bibliai tudományokkal ily módon fokozottan (azaz: tudományos fokozattal) megerősített lelkesztársaitól.

Nógrádi egy három évvel későbbi kísérőversében még egyszer feleleveníti majd a Tofeus-dicsérőben írottakat. Az 1675-ben, csak szerzője, a sokat szenvedett Czeglédi István halála után napvilágot látott, *Sion vára* című kötet vendégszövegében. Ez a posztumusz méltatás a tudós és hitéhez hű Czeglédi diákéveinek felemlítésével indul, ugyanazon jeles tan-fészekben, azaz Leidenben. A különbség mindössze annyi, hogy ez a méltatás egyenletesen kánaáni stílusban íródott, nincsenek benne olyan világias hangvételű, egészségesen csúfondáros kitérők, mint az abszolút kivételnek számító „Tofeiana”-ban:

Ezer hat száz negyven negyedik időben,
Irnak vala egykor, mikoron Ujhelyben
Hivaték Patakrol tanítani böjtben,
Bölcs Czeglédi István, Iffjui Erőben.

Sok munkái után hires Belgiumban,
Küldetnék Várustul, tudós Lugdunumban,
Sidó s-Görög nyelven épülni Leydában,
Holott jelen voltam Académiában.¹³

¹² VARGA, i. m., 73. (Ugyancsak az *Idvösség kapujából*.)

¹³ NÓGRÁDI Máttyás, *Posthumum opus* = VARGA, i. m., 77–78.

Egy bizonyos: a rendkívül temperamentumos Nógrádi Mátyás írásaira (ezen belül nagy számú verses kísérszövegére) egyáltalán nem érezzük érvényesnek (még a konformista simaságú, nagy alkalmazkodó-készségről tanúskodó opuszokra sem!) Molnár Attila azon megállapítását, miszerint hazai puritán szerzőinket inkább a kontemplációra való hajlam, mintsem az aktivitás angolszász erénye, a szent „munkaholizmus” jellemzi. Nála ugyanis a legkurtább versezetben is hemzsegek a tulajdon- és helységnevek, jelen van a peregrinus-évekből megőrzött szellemi és gyakorlati élénkség, üdeség és szakadatlan vállalkozó kedv. Ez a mozgékonyosság emeli ki a Tofeus-verset is az album amicorum költészet többnyire szürke és egyhangú, mindig-udvarias masszájából. Végül: ez a költemény – elsősorban csúfondáros részleteinek köszönhetően – érzékeltet valamit az egykori Leident-járt magyar diáktársak közt dívó, őszinte és közvetlen hangnemből, diákközösségük szelleméből. Elsősorban a Nógrádiéhoz hasonló szerzők és művek jóvoltából remélhetjük, hogy a hazai puritanizmus vonzáskörének alkotói megmenekülhetnek a hozzájuk nagyon méltatlan, temperamentumuktól és sokféle vállalásaiktól oly idegen kegyes panoptikumi viaszfigura-szerepkörtől. Hazai körökben – sajnálatos módon – nem dívott soha igazán a puritán szerzők szellemességének, humorának, elmeélének, az angolok „wit”-je magyar változatának emlegetése. Meglehet, figurájukat az itthoni értékelők talán valamelyest kevésbé szűrítették volna el Joseph Crouch *Puritanizmus és művészet* című, az angolszász világban igen nagyhatású elméleti művének, illetve C. Silvester Horne értő előszavának ismeretében. Horne szinte átesik a ló túlsó oldalára, amikor a puritán szerzőket buzgó egyoldalúsággal mint fő-fő tréfamestereket mutatja be, de a huszadik század elején papírra vetett gondolatai megerősítenek bennünket egy differenciáltabb kép(let) kialakításában; esetünkben abban a sejtésben, hogy Nógrádi Mátyás elegáns iróniája korántsem volt egyedi és rendkívüli jelenség: „...maga a (puritán) mint fogalom is az elmeél és a humor mesterével egyenlő. Senki nem forgatta náluknál szabadban és eredményesebben a szatíra és a karikatúra fegyvereit. Senki nem járult hozzá többel az emberiség szenvedélyes és víg perceinek leírásához. Csak ő – ti. a puritán tollforgató – merészelt szent dolgokon tréfálkozni, s ugyanakkor megőrizni tiszteletét a világ értékes és nemes dolgai iránt.”¹⁴

Az erőteljesen peregrinuscúfoló Tofeus-laudáció esetében pontosan erről van szó: Nógrádi Mátyás igen jó érzékkel vegyített versezetében szent és profán elemeket, a tanulás szent dolgaival való tréfálkozást és az Istennek tetsző stúdiumok áhítatos, nem szűnő tiszteletét.

Tizenkét soros, vállaltan csak alkalmi szándékkal íródott költői szösszenetét ez az egyensúlyi helyzet, ez a nem mindennapi kettősség emeli ki a tizenhetedik századi magyarországi és külföldi diákeletet megőrkítő, többnyire könnyen felejthető és tömény unalmat árasztó tollpróbák tömegéből.

¹⁴ C. Silvester HORNE előszava = Joseph CROUCH, *Puritanism and Art*, London, Cassell and Company, 1916, 12–13.